

«Η χώρα μου είναι αποικία μιας πιο μεγάλης αποικίας»

Ανατομία του χρέους: Η εξουσία της ηθικής και το ανήθικο της εξουσίας

Γράφει ο: Γιάννης Σταυρακάκης

Στον οξυμμένο δημόσιο διάλογο, που συνοδεύει την ολοένα και μεγαλύτερη βύθιση της Ελλάδας στο βάραθρο της οικονομικής και κοινωνικής κρίσης, τα ηθικολογικά και θεραπευτικά επιχειρήματα κατέλαβαν εξ αρχής προνομιακή θέση. Στο ένα άκρο, το κυρίαρχο, συναντά κανείς την αυτομαστίγωση της ελληνικής ιδιαιτερότητας που παρουσιάζεται ως μοναδική παραφωνία στην ευρωπαϊκή «οικογένεια» και χρεώνεται με κάθε είδους παρεκτροπή από ένα εξιδανικευμένο μοντέλο ευρωπαϊκής κανονικότητας. Πρόκειται για το συμμετρικό είδωλο της αναπαράστασης που διαδόθηκε αρχικά και διεθνώς: η ελληνική κρίση ως μια εξαπλούμενη νόσος που απειλεί να μολύνει τον κατά τα άλλα υγιή ευρωπαϊκό κορμό. Στο άλλο άκρο, συναντούμε την απόδοση κάθε ευθύνης σε εξωτερικούς παράγοντες που κακόβουλα επιχειρούν την αποικιακή άλωση της Ελλάδας. Εδώ οι νοσογόνοι παράγοντες εισβάλλουν έξωθεν και απειλούν την ίδια την επιβίωση ενός ηθικά άμεμπτου και κλινικά υγιούς εθνικού σώματος.

Είναι προφανές ότι, ιδίως στις πιο ακραίες διατυπώσεις τους, και οι δύο αυτοί ισχυρισμοί πάσχουν από την ίδια επιλεκτική στόχευση: αγνοούν ή υποβαθμίζουν τις πολύπλοκες και βαθύτατες σχέσεις που συνδέουν από δεκαετίες, αν όχι αιώνες, το μέσα με το έξω. Ας μην ξεχνούμε τα αυτονόητα: η Ελλάδα υπήρξε μια χώρα ενταγμένη στο διεθνές καπιταλιστικό σύστημα, στην Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωζώνη με λίγο-πολύ λειτουργικό τρόπο, κάτι για το οποίο επαίρονταν μέχρι πολύ πρόσφατα τόσο οι ελληνικές ελίτ όσο και οι ευρωπαϊκές. Γι' αυτό, εξάλλου, στις περισσότερες περιπτώσεις, οι παρεκτροπές που αποδίδονται στην ελληνική ιδιαιτερότητα δεν έγιναν ερήμην της «κανονικής» Ευρώπης αλλά με την ενεργητική εμπλοκή της: έτσι, π.χ., η απόδοση της διαπλοκής στο ηθικό και πολιτισμικό έλλειμμα της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας αποσιωπά τόσο τα οφέλη που αποκόμισαν οι κρατικοί προμηθευτές -ευρωπαϊκές επιχειρήσεις και κράτη-ατζέντηδες- όσο και τη σταδιακή μετάλλαξη ολόκληρου του ευρωπαϊκού μοντέλου, όπου πλέον η διαπλοκή όχι απλώς ανθεί, αλλά και νομιμοποιείται θεσμικά, καθώς η λαϊκή κυριαρχία και η δημοκρατική αντιπροσώπευση έχουν, σε μεγάλο βαθμό, υποκατασταθεί από ένα σύστημα μεταδημοκρατικό. Ένα σύστημα όπου, σύμφωνα με τη διατύπωση του Βρετανού

κοινωνιολόγου Κόλιν Κράουτς (Colin Crouch), «μολονότι διεξάγονται εκλογές και οι κυβερνήσεις μπορούν να αλλάξουν [...] πίσω από το θέαμα του προεκλογικού παιχνιδιού, η πολιτική διαμορφώνεται ουσιαστικά στον ιδιωτικό χώρο, με διαπραγματεύσεις και συνδιαλλαγές ανάμεσα στις εκλεγμένες κυβερνήσεις και τα κυρίαρχα στρώματα που εκπροσωπούν σχεδόν αποκλειστικά τα συμφέροντα των επιχειρήσεων».

Αν, λοιπόν, ενδημεί κάποια «νόσος» εδώ, αυτή δεν είναι άλλη από την πολυοργανική κρίση ολόκληρου του ευρωπαϊκού οικοδομήματος, η οποία βέβαια εμφανίζει διαφορετική συμπτωματολογία ανάλογα με το (κράτος)-μέλος που ερευνούμε και την (ιδιαίτερη κάθε φορά) τροπή της ένταξής του στην ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική. Αυτό επιβεβαιώνει, εξάλλου, και η ίδια η δυναμική της κρίσης, καθώς δεν περιορίστηκε φυσικά στην ελληνική περίπτωση, ούτε καν στα λεγόμενα P.I.I.G.S., αλλά αγγίζει πλέον τον πυρήνα της ένωσης. Η νόσος, με άλλα λόγια, έχει προσβάλει όλα τα μέλη του υποτιθέμενου υγιούς σώματος, με τους ευρωπαϊκούς θεσμούς μάλιστα -για τους οποίους η επιεικέστερη διάγνωση αναφέρεται στο διαβόητο «δημοκρατικό έλλειμμα»- να λειτουργούν ως κατεξοχήν ξενιστές της. Για να χρησιμοποιήσουμε το αποικιακό/μετααποικιακό λεξιλόγιο που ξανάγινε της μόδας, προσθέτοντας μια χαμπερμασιανή νότα, αν επιχειρείται κάποια αποικιοποίηση, αυτή αφορά μάλλον ολόκληρο τον ευρωπαϊκό βίοκοσμο. Η καταγγελία ότι η Ελλάδα μετατρέπεται σε αποικία της γερμανικής Ευρώπης είναι πρόδηλα ανεπαρκής στον βαθμό που δεν συλλαμβάνει ότι ολόκληρη η Ευρώπη (συμπεριλαμβανομένης και της ίδιας της Γερμανίας, από την οποία ξεκίνησε η εφαρμογή της λιτότητας και στην οποία, αργά ή γρήγορα, θα επιστρέψει) μοιάζει να έχει μετατραπεί σε «αποικία» του πιο νοσηρού νεοφιλελεύθερου ζηλωτισμού και της μεταδημοκρατικής, αν όχι αντιδημοκρατικής, δυναμικής του. Με άλλα λόγια, μετά από μια εικοσαετία, επιβεβαιώνεται ο προφητικός ίσως στίχος των Stereo Nova από το 1992: «η χώρα μου είναι αποικία μιας πιο μεγάλης αποικίας».

Παράδοξα του χρέους

Περισσότερο απ' οτιδήποτε άλλο, το ελληνικό χρέος έχει αναδειχθεί σε κατεξοχήν τεκμήριο της ελληνικής ιδιαιτερότητας, ως κατεξοχήν σύμπτωμα της ελληνικής ασθένειας. Έτσι, η υπερχρέωση, η συσσώρευση του χρέους, χρησιμοποιείται κατά κόρον ως βάση μιας διάχυτης και συγχρόνως εξατομικευμένης ενοχοποίησης, με σκοπό την ευρύτερη νομιμοποίηση της επιβαλλόμενης, άδικης όσο και αναποτελεσματικής, πολιτικής. Σε αυτό ακριβώς το σημείο, όμως, εμφανίζονται ορισμένοι δυσεξήγητοι γρίφοι που αξίζουν την προσοχή μας. Κατά

πρώτο λόγο, δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι το ίδιο το τεκμήριο της παρεκτροπής -η υπερχρέωση- μέχρι πρότινος αποτελούσε κοινωνικά επιβεβλημένο καθήκον κάθε καταναλωτή που σεβόταν τον εαυτό του, αλλά και κάθε κρατικής οντότητας - με το ελληνικό κράτος να σπεύδει να επωφεληθεί των χαμηλών επιτοκίων που εξασφάλισε η είσοδος στο ευρώ. Κατά δεύτερο λόγο, πώς εξηγείται το γεγονός ότι οι πολιτικές που εφαρμόζονται με δεδηλωμένο σκοπό τη θεραπεία αυτού του συγκεκριμένου προβλήματος -της οικονομικής και ηθικής αστοχίας της υπερχρέωσης-, ενώ φαίνεται να χαλιναγωγούν το έλλειμμα, υπόσχονται να «σταθεροποιήσουν» το χρέος (ως ποσοστό του Α.Ε.Π.) σε ορίζοντα δεκαετίας σχεδόν στα ίδια επίπεδα που είχε με το ξέσπασμα της κρίσης; Δεν αποκαλύπτει αυτή η ομολογία ότι, τουλάχιστον σε τούτη την ευαίσθητη φάση, το χρέος δεν λειτουργεί μόνο ως πρόβλημα ή παθολογία που χρήζει θεραπείας, αλλά επίσης και ως ένας μηχανισμός ελέγχου που, ως τέτοιος, οφείλει να διαγωνιστεί για να μπορεί και να χρησιμοποιείται ποικιλοτρόπως;

Τούτο είναι, εν ολίγοις, το παράδοξο με το οποίο είμαστε αντιμέτωποι. Από τη μια μεριά, η συσσώρευση χρέους καταγγέλλεται αναδρομικά ως ανήθικη πρακτική, ενώ για δεκαετίες αποτέλεσε την κεντρική ηθική προσταγή του ύστερου καπιταλισμού της κατανάλωσης. Κατόπιν, ξεκινάει το «διαίρει και βασίλευε»: το φταίξιμο εξατομικεύεται και αποδίδεται κατά σειρά σε συγκεκριμένα κράτη (αρχικά στην Ελλάδα και κατόπιν στα P.I.I.G.S.), συγκεκριμένες ομάδες στο εσωτερικό των κρατών (αρχικά στους δημόσιους υπαλλήλους πριν περιλάβει ο οδοστρωτήρας και τον ιδιωτικό τομέα), αλλά και σε μεμονωμένα άτομα (εδώ το μέλος της επάρατης συντεχνίας θα συναντήσει το ανήθικο γκόλντεν μπόι, με τη διαφορά ότι ενώ ο πρώτος χάνει μαζί με τα όποια προνόμια και το έδαφος κάτω από τα πόδια του, το δεύτερο συνεχίζει, λίγο-πολύ, να επιβραβεύεται ακόμα και σήμερα με τα διαβόητα μπόνους για τις μνημειώδεις αστοχίες του). Τέλος, μία «λίτρα κρέας» ζητείται απ' όλους - με την αυτονόητη εξαίρεση της ελίτ των υπερπλουσίων. Από την άλλη μεριά, ωστόσο, το χρέος προβάλλει σαν κάτι που πρέπει παντοιοτρόπως να προστατευτεί, έτσι ώστε να μπορεί να λειτουργεί, όπως του αρμόζει, σαν εργαλείο εκβιασμού, υποταγής και ελέγχου.

Πώς μπορούμε να ερμηνεύσουμε αυτή τη διττή λειτουργία; Αποτελεί προνόμιο των χωρών που έχουν τεθεί υπό επιτροπεία και των κατοίκων τους ή μήπως πρόκειται για γενικευμένο μηχανισμό, ενδεικτικό της διάχυτης *αποικιοποίησης* στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω; Οφείλουμε να συλλάβουμε το ευρύτερο πλαίσιο, ξεφεύγοντας από τα περιοριστικά δίπολα από τα οποία ξεκινήσαμε. Μήπως, πριν απ' όλα, αποτελεί *σύμπτωμα* της νεοφιλελεύθερης, μεταδημοκρατικής ηγεμονίας; Ένα σύμπτωμα που εσχάτως μετατρέπεται επιδέξια και σε *εργαλείο* αναπαραγωγής της; Εργαλείο ιδιαίτερα αποτελεσματικό στον βαθμό που δρα τόσο

στο επίπεδο των οικονομικών κύκλων όσο και σε εκείνο του κοινωνικού ελέγχου και της υποκειμενικής συμμόρφωσης;

Η άνοδος και η πτώση του εκδημοκρατισμού;

Η πρόσφατη μελέτη του Μαουρίτσιο Λατσαράτο (Maurizio Lazzarato) *The Making of the Indebted Man* (Η κατασκευή του χρεωμένου ανθρώπου) μας βοηθά να απαντήσουμε στα ερωτήματα αυτά και να στοχαστούμε εκ νέου την πρόσφατη εμπειρία μας, θέτοντάς τη στο ευρύτερο πλαίσιο που μοιάζει να αναζητούσε. Ο Λατσαράτο στοιχειοθετεί με μεγάλη επιδεξιότητα τη λειτουργία του χρέους ως κυριαρχικής τεχνικής, ως μιας τεχνολογίας της εξουσίας που συνδυάζει το επίπεδο της οικονομικής διαχείρισης με εκείνο του ελέγχου της υποκειμενικότητας. Πρόκειται μάλιστα για πολυεργαλείο, του οποίου ο χειρισμός λαμβάνει ιστορικά μεταβαλλόμενες μορφές για να ενθυλακώσει με οιονεί καθολικό τρόπο μια πολλαπλότητα θεσμικών οντοτήτων και υποκειμένων. Κανείς δεν μπορεί να διαφύγει, από τα κράτη που βλέπουν το (δημόσιο) χρέος τους να φουσκώνει καθώς αναλαμβάνουν το βάρος των (ιδιωτικών) τραπεζών που καταρρέουν, μέχρι τους φοιτητές που, ακόμα και σε σχετικά εύρωστες οικονομίες, αντί για υποτροφίες λαμβάνουν πια σπουδαστικά δάνεια, με αποτέλεσμα το ξεκίνημα της αυτόνομης ζωής τους να είναι ήδη υποθηκευμένο από ένα δυσβάσταχτο βάρος.

Πρόκειται για την κατάληξη μιας μακράς ιστορικής διαδρομής. Γνωρίζουμε, εξάλλου, ότι η (δύσβατη) διαδρομή από την πρώιμη νεωτερικότητα στην ύστερη σηματοδεύτηκε από μια διαδικασία σχετικού *εκδημοκρατισμού*, διαδικασία που είχε πολιτικές και οικονομικές διαστάσεις. Από πολιτική άποψη, ταυτίστηκε με την οικουμενική διάδοση του αντιπροσωπευτικού συστήματος. Στο πλαίσιο αυτό, ιδίως στον δυτικό κόσμο, τα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα γνώρισαν, μέχρι πρόσφατα, μια διαρκή άνθηση. Από οικονομική σκοπιά πάλι, βιώσαμε έναν «εκδημοκρατισμό της κατανάλωσης», με την αυξανόμενη πρόσβαση όλο και μεγαλύτερων στρωμάτων του πληθυσμού σε μια καταναλωτική κουλτούρα της πολυτέλειας: από διακριτός ηθικός κώδικας που χαρακτηρίζει αρχικά την Αυλική Κοινωνία, η επιδεικτική κατανάλωση σταδιακά αποικιοποίησε την αστική τάξη και κατόπιν τις κατώτερες τάξεις, συγκροτώντας την καταναλωτική κοινωνία που όλοι γνωρίζουμε. Μέχρι ένα σημείο, και οι δύο διαστάσεις προχωρούσαν παράλληλα, και έτσι μόνο το σύστημα κατόρθωσε να ελέγξει τις λαϊκές πιέσεις και τα κοινωνικά κινήματα και να διατηρήσει μια σχετική σταθερότητα.

Η εδραίωση και η εμβάθυνση της νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας από τη δεκαετία του 1970 και μετά σήμαναν την ανακοπή τούτης της διαδικασίας. Αρχικά η ανακοπή αυτή έπληξε τη δημοκρατική συνιστώσα της φιλελεύθερης δημοκρατίας, περιθωριοποιώντας αρχές όπως η λαϊκή κυριαρχία, η πολιτική συμμετοχή και η ισότητα: η λήψη αποφάσεων άρχισε να αποπολιτικοποιείται και να εναποτίθεται σε ουδέτερους τεχνοκρατικούς οργανισμούς (όπως οι «ανεξάρτητες» κεντρικές τράπεζες), η ρύθμιση της αγοράς εγκαταλείφθηκε στο πλαίσιο ενός αυξανόμενα παγκοσμιοποιημένου ορίζοντα, οι εταιρικές αξίες διεμβόλισαν κάθε όψη της δημόσιας ζωής και η κεντρική πολιτική σκηνή εισήλθε στη μεταπολιτική εποχή της τεχνοκρατικής διακυβέρνησης (governance) πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς. Όσο για τους πολίτες, αυτοί περιορίστηκαν σε μια κυνική ή απαθή στάση, την ίδια στιγμή που έχαναν πολλά από τα εργασιακά και άλλα δικαιώματά τους.

Νεοφιλελεύθερες στρατηγικές

Πώς κατόρθωσε τούτη η μεταδημοκρατική μετάλλαξη να ηγεμονεύσει τη στιγμή που οδηγούσε σε μια εκθετική αύξηση της ανισότητας και σε περιστολή των δικαιωμάτων; Μα ακριβώς μέσω της υπερχρέωσης, με εργαλείο την καταναλωτική πίστη. Εξασφάλισε τη συννεοχή μέσω του δανεισμού, καθώς διεύρυνε την πρόσβαση στην κατανάλωση σε μεγάλα στρώματα του πληθυσμού που μπορούσαν (εν μέρει) να την απολαύσουν, αποδεχόμενα έτσι την κατάρρευση της ρύθμισης των εργασιακών σχέσεων, την υποχώρηση των δικαιωμάτων τους, την καλπάζουσα ανισότητα κ.λπ. Όπως την περιγράφει ο Λατσαράτο, η στρατηγική της νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας ήταν διαυγής: όχι στις άμεσες ή έμμεσες αυξήσεις, ναι στην ανάπτυξη της καταναλωτικής πίστης που προσφέρθηκε απλόχερα σε όλους (σ. 110). «Δεν βγάζεις αρκετά χρήματα; Κανένα πρόβλημα! Πάρε ένα δάνειο για να αγοράσεις ένα σπίτι, η αξία του θα αυξηθεί και θα χρησιμεύσει ως υποθήκη και για νέα δάνεια» (σ. 115). Δεν φαντάζομαι να ξεχάσαμε τόσο γρήγορα τα διακοποδάνεια και τα εορτοδάνεια με τα οποία μας βομβάρδιζαν οι τράπεζες καθημερινά, ακόμα και στην Ελλάδα, όπου η καταναλωτική πίστη αναπτύχθηκε σχετικά αργά και η *απατηλή αναδιανομή* έγινε κυρίως μέσω του κράτους, επιβαρύνοντας από την αρχή περισσότερο το δημόσιο χρέος παρά το ιδιωτικό. Αυτή, σε κάθε περίπτωση, ήταν η πρώτη φάση του δράματος.

Όταν το σύστημα αυτό συνάντησε τα όριά του και η φούσκα άρχισε να σπάει, θέτοντας σε κίνδυνο ολόκληρο το τραπεζικό/χρηματιστικό οικοδόμημα, η μεταδημοκρατική πολιτική

τάξη ανακήρυξε τις τράπεζες «too big to fail» και έδωσε την ευκαιρία στο απονομιμοποιημένο σύστημα να αναδιοργανωθεί, μετατρέποντας την ίδια την αχίλλειο πτέρνα του σε συγκριτικό πλεονέκτημα και μοχλό πίεσης. Ενώ η υποτυπώδης και εύθραυστη «αναδιανομή» του εισοδήματος μέσω των δανείων κατέρρευσε, το πέρασμα των τραπεζικών επισφαλειών στο δημόσιο χρέος επέτρεψε να μετατραπεί πολύ γρήγορα το αρχικό χτύπημα στη νεοφιλελεύθερη ηγεμονία σε «μια νίκη της οικουμενικής οικονομίας του χρέους» (σ. 111-122). Είτε επειδή είχε πέσει εξαρχής στην παγίδα της καταναλωτικής υπερχρέωσης - ανταποκρινόμενος στην ηθική προστακτική του δεύτερου πνεύματος του καπιταλισμού- είτε επειδή, ως πολίτης ενός κράτους που πρόθυμα ξελάσπωσε τις τράπεζές του, θεωρείται ότι χρωστάει πλέον το μερίδιο του δημόσιου χρέους που του αναλογεί, «καθένας πλέον είναι «χρεωμένος», υπόλογος και ένοχος έναντι του κεφαλαίου. Το Κεφάλαιο έχει καταστεί ο Μεγάλος Πιστωτής, ο Οικουμενικός Πιστωτής» (σ. 7).

Η εξατομίκευση και η ηθικοποίηση του χρέους το καθιστούν «οικουμενική σχέση εξουσίας, αφού όλοι συμπεριλαμβάνονται σε αυτήν» (σ. 32), καθώς, όπως γνωρίζουμε, *όλοι μαζί τα φάγαμε*. Και δεν πρόκειται βέβαια για κάτι που αφορά την εξαρχής «ένοχη» και δακτυλοδεικτούμενη Ελλάδα, αλλά για μια καθολική επιταγή: «Οι οικονομολόγοι μάς λένε ότι κάθε παιδί που γεννιέται στη Γαλλία είναι ήδη χρεωμένο για 22.000 ευρώ. Δεν είμαστε πια οι κληρονόμοι του προπατορικού αμαρτήματος, αλλά του χρέους των περασμένων γενεών» (σ. 32). Η λαθροχειρία εδώ είναι προφανής: είτε χρεώθηκε άμεσα εξαιτίας της ανταπόκρισής του στο καταναλωτικό κέλευσμα των αγορών, στην ηθική προσταγή της επιβεβλημένης απόλαυσης, είτε χρεώθηκε έμμεσα εξαιτίας της ανάληψης των τραπεζικών χρεών από το δημόσιο, ο πολίτης είναι ο χαμένος της υπόθεσης.

Τώρα πλέον το δημόσιο χρέος που βαραίνει τις πλάτες του χρησιμοποιείται, μέσω της απειλής της χρεοκοπίας και της πιστοληπτικής υποβάθμισης, ως φόβητρο που επιτρέπει στο νεοφιλελεύθερο στρατόπεδο «να πραγματώσει ένα πρόγραμμα που το φαντασιωνόταν ήδη από τη δεκαετία του 1970»: *να μειώσει τους μισθούς στο ελάχιστο, να περικόψει τις κοινωνικές παροχές και να ιδιωτικοποιήσει τα πάντα* (σ. 10). Αν, όπως είδαμε, η συσσώρευση του χρέους, δηλαδή «η δημιουργία και η ανάπτυξη μιας σχέσης εξουσίας ανάμεσα σε χρεώστες και πιστωτές», τέθηκε εξαρχής στη «στρατηγική καρδιά της νεοφιλελεύθερης πολιτικής», αν ο «νεοφιλελευθερισμός, από τις απαρχές του, θεμελιώθηκε στη λογική του χρέους» (σ. 25), στην πρόσφατη κρίση συνάντησε «τη χρυσή ευκαιρία για την εμβάθυνση και την επέκταση της λογικής της νεοφιλελεύθερης πολιτικής» (σ. 29). Έχοντας επιτρέψει αρχικά

την περαιτέρω προαγωγή του εκδημοκρατισμού της πολυτέλειας, εκδημοκρατίζοντας το αυλικό ήθος της επιδεικτικής κατανάλωσης, το χρέος μετατρέπεται αίφνης σε δούρειο ίππο, υποβιβάζοντας τον χρεωμένο άνθρωπο από οιονεί μέτοχο της «αυλικής» ευμάρειας σε «δουλοπάροικο», όπως είχε ήδη διαβλέψει ο Ζαν Μπωντριγιάρ (σ. 13).

Τι επιτρέπει στο χρέος να λειτουργεί με τόσο εύκαμπτο και αποτελεσματικό τρόπο; Ανατρέχοντας στη θεολογική του γενεαλογία και στις φιλοσοφικές του πραγματεύσεις (κυρίως στον Νίτσε, τον Φουκώ, τον Ντελέζ και τον Γκουατταρί), ο Λατσαράτο επισημαίνει την ικανότητα του χρέους να υπερβαίνει το επίπεδο μιας συνηθισμένης οικονομικής σχέσης. Εκτός από μηχανισμός μακροοικονομικού ελέγχου και αναδιανομής, πρωτίστως λειτουργεί ως μηχανισμός παραγωγής και ελέγχου της υποκειμενικότητας (σ. 29): «Στη σημερινή οικονομία, η παραγωγή της υποκειμενικότητας αποκαλύπτεται ως η πρώτη και σημαντικότερη μορφή παραγωγής, το «εμπόρευμα» που συμμετέχει στην παραγωγή όλων των άλλων εμπορευμάτων» (σ. 34). Καλλιεργώντας συγκεκριμένους τύπους ηθικότητας, *δέσμευσης* και *ενοχής*, «το χρέος κυοφορεί, χειραγωγεί, κατασκευάζει, προσαρμόζει και μορφοποιεί την υποκειμενικότητα» (σ. 38-39).

Από την υπο-χρέωση στην ευθύνη

Ωστόσο, δεν θα πρέπει να νομιστεί ότι, ως τεχνολογία της εξουσίας, η σχέση χρέους αποτελεί πανάκεια. Ασκεί σημαντική κοινωνική επιρροή, αλλά υπόκειται στη φθορά του χρόνου και στα κύματα αμφισβήτησης της νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας. Ποιες δυνατότητες διανοίγονται στο σημείο αυτό; Σε κάθε περίπτωση, ο Λατσαράτο μας προειδοποιεί ότι δεν αρκεί η ακύρωση του χρέους ή η διεκδίκηση της διαγραφής του. Όσο χρήσιμο κι αν είναι κάτι τέτοιο, είναι επίσης αναγκαία «η υπέρβαση της ηθικότητας του χρέους και του λόγου στον οποίο μας παγιδεύει» (σ. 164).

Γιατί δεν είναι αρκετή η απάλειψη του χρέους; Ο ίδιος ο Λατσαράτο δεν το θίγει, αλλά νομίζω ότι η σκέψη του μας προτρέπει να ερευνήσουμε τη διασύνδεση *και* της ίδιας της απάλειψης του χρέους με τις κυριαρχικές τεχνικές. Είδαμε πως τόσο η ενθάρρυνση της υπερ-χρέωσης όσο και ο ηθικός στιγματισμός και η επιλεκτική τιμωρία της συνιστούν αντιθετικές αλλά αλληλένδετες στιγμές του ίδιου μηχανισμού, που συναρθρώνει τον οικονομικό έλεγχο και την κατασκευή της υποκειμενικότητας στην υπηρεσία της κοινωνικής ιεραρχίας. Τι γίνεται όμως όταν η διαλεκτική τους φτάνει στο όριό της; Μήπως επιστρατεύεται η απαλοιφή

(μέρους) του χρέους, το γνωστό μας κούρεμα, για την ενδυνάμωση/αποκατάσταση της κυρίαρχης τάξης; Ας μην ξεχνούμε ότι, ακόμα και στην πρόσφατη ελληνική περιπέτεια, έχουμε ήδη βιώσει τη διαδικασία μερικής αναδιάρθρωσης του χρέους, άσχετα με το αν αυτή δεν φαίνεται να βελτίωσε ουσιαστικά την κατάσταση του Έλληνα χρεωμένου ανθρώπου. Φαίνεται, μάλιστα, πως ετοιμάζεται και νέα, μετά τις γερμανικές εκλογές, ως επιβράβευση καλής διαγωγής. Μήπως, όμως, κάθε «γενναιόδωρη» χειρονομία απαλοιφής από πλευράς του πιστωτή διαιωνίζει την υπο-χρέωση απέναντί του, το ηθικοπολιτικό του προβάδισμα, τη σκιά της κυριαρχίας του;

Γνωρίζουμε ότι, ιστορικά, και οι τρεις στιγμές (ενθάρρυνση της υπερ-χρέωσης, στιγματισμός/τιμωρία της και, τέλος, απαλοιφή του χρέους) επιστρατεύτηκαν στην υπηρεσία των εξουσιών. Ακόμα και η διαγραφή των χρεών χρησιμοποιήθηκε πολλές φορές από βασιλείς, μονάρχες και ηγεμόνες για να κερδίσουν την (πρόσκαιρη) λαϊκή υποστήριξη. Πράγματι, λοιπόν, η διαγραφή ή η ελάφρυνση του χρέους χειραφετούν μόνο στον βαθμό που αλλάζουν την ηθικοπολιτική σχέση κυριαρχίας και υποταγής που ενέχει το χρέος. Παράδειγμα, γνωστό σε όλους μας από το σχολείο, η *σεισάχθεια* του Σόλωνα, με την ουσιαστική συμβολή της στη δημιουργία της αθηναϊκής δημοκρατίας. Εισηγάγε νέα, περισσότερο εξισωτικά, ήθη στις πολιτικές σχέσεις, απαντώντας στις διεκδικήσεις του δήμου με την παραχώρηση σε αυτόν περισσότερων δικαιωμάτων αλλά και ευθυνών. Στο υποθετικό αυτό σημείο, βέβαια, ανακύπτει το θεμελιακό ζήτημα της υψηλής και διαρκούς *ευθύνης* που ενέχει για τον καθέναν κάθε τέτοιου είδους χειραφέτηση από την αλλοτριωτική *υπο-χρέωση*. Απαλλαγμένος από την κυριαρχική σχέση χρέους, αυτός ο «καθένας» -από κοινού με τους συμπολίτες του- θα φέρει την ευθύνη του μέλλοντός του, λίγο-πολύ, ακέραη. Δύσκολη απόφαση με απρόβλεπτο κόστος και αβέβαιη έκβαση. Είναι σε θέση να αντέξει το μεγάλο βάρος και να φέρει εις πέρας την πρόκληση;

Υ.Γ.

Με αφορμή το βιβλίο του Maurizio Lazzarato, *The Making of the Indebted Man*, The MIT Press/Semiotext, Νέα Υόρκη 2012.

Ο Γιάννης Σταυρακάκης από το 2006 διδάσκει ανάλυση πολιτικού λόγου και πολιτική θεωρία στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Δημοσιευμένο στο ηλεκτρονικό περιοδικό Χρόνος, τ.1, Μάιος 2013